

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ AUDİTORLAR PALATASI

**«Auditor təşkilatlarında PL/TM-ə qarşı mübarizə sahəsində daxili
nəzarət sisteminin səmərəliliyinin müəyyən edilməsi üzrə
METODİK VƏSAİT»**

BAKI – 2018

M Ü N D Ə R İ C A T

I. Ümumi müddəalar.....	3
II. Daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyinin müəyyən edilməsinin məqsəd və vəzifələri.....	3
III. Daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyinin göstəriciləri.....	5
IV. Daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsi prosedurları.....	6
V. Daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üsulları	8
VI. Auditor təşkilatlarında daxili nəzarətin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi modeli.....	10
VII. İstifadə olunmuş ədəbiyyat	14

I. Ümumi müddəalar

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 18 noyabr tarixli 2451 nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizəyə dair 2017–2019-cu illər üçün Milli Fəaliyyət Planı”nın 5.2-ci “Hüquqi şəxs olan monitoring iştirakçılarında və monitoringdə iştirak edən digər şəxslərə qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olaraq PL/TM-ə qarşı mübarizə üzrə daxili nəzarət sisteminin qurulmasına və effektiv tətbiqinə metodiki dəstəyin təmin edilməsi” və Auditorlar Palatasının 2017-ci il üzrə İş Planının 3.9.4-cü “Auditor təşkilatlarına və sərbəst auditorlara qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olaraq PL/TM-ə qarşı mübarizə üzrə daxili nəzarət sisteminin qurulması və effektiv tətbiqi üzrə metodiki dəstəyin təmin edilməsi” bəndlərinə əsasən hazırlanmış “Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə üzrə daxili nəzarət sisteminin qurulmasına və tətbiqinə dair metodik göstəriş” Auditorlar Palatası Şurasının 2017-ci il 30 iyun tarixli 288/1 nömrəli qərarı ilə bəyənilmiş və tətbiq edilmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Komissiyasına, Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyinə, Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinə, Azərbaycan Respublikasının Baş Prokuroru yanında Korrupsiyaya qarşı Mübarizə Baş İdarəsinə, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasına, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankına, Azərbaycan Respublikası Sahibkarlar (İşəgötürənlər) Təşkilatları Milli Konfederasiyasına göndərilmişdir.

Həmin Şura qərarı ilə auditor təşkilatlarına “Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə üzrə daxili nəzarət sisteminin qurulmasına və tətbiqinə dair metodik göstəriş”ə uyğun olaraq özlərinin daxili nəzarət sistemlərinin formalaşdırılması tapşırılmışdır.

2018-ci ildə bu sahədə işlərin məntiqi davamı olaraq “Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizəyə dair 2017–2019-cu illər üçün Milli Fəaliyyət Planı”na və Auditorlar Palatasının 2018-ci il üzrə İş Planının 1.8.3-cü bəndinə uyğun olaraq “Auditor təşkilatlarında PL/TM-ə qarşı mübarizə sahəsində daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyinin müəyyən edilməsi üzrə metodik vəsait” (bundan sonra – “Metodik Vəsait”) işlənib hazırlanmışdır.

II. Daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyinin müəyyən edilməsinin məqsəd və vəzifələri

“Metodik Vəsait”in əsas məqsədi PL/TM-ə qarşı mübarizə üzrə daxili nəzarət sisteminin yaradılmasında auditor təşkilatlarına dəstək verməkdən ibarət olmuşdur. “Metodik Vəsait”in əsas müddəaları auditor təşkilatları ilə yanaşı PL/TM-ə qarşı mübarizə aparən digər qurumlarda da daxili nəzarət sisteminin yaradılmasında istifadə oluna bilər.

Bu "Metodik Vəsait" "Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə üzrə daxili nəzarət sisteminin qurulmasına və tətbiqinə dair metodik göstəriş"ə əsasən qurulmuş daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və bu sahədə vəziyyətin yaxşılaşdırılması üzrə auditor təşkilatlarına PL/TM-ə qarşı mübarizədə daxili nəzarət sistemindən istifadənin beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla daha effektiv istifadəsi üçün tövsiyələr verməkdən ibarətdir.

Ötən müddət ərzində Auditorlar Palatasının müvafiq struktur bölməsi tərəfindən Palata Şurasının 2017-ci il 30 iyun tarixli 288/1 nömrəli "Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə üzrə daxili nəzarət sisteminin qurulmasına və tətbiqinə dair metodik göstəriş" barədə qərarına əsasən auditor təşkilatlarına daxili nəzarət sisteminin qurulması və tətbiqi sahəsində əməli köməklik göstərilməsi sahəsində təkliflər verilmişdir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, daxili nəzarət sistemi o zaman səmərəli hesab oluna bilər ki, həmin sistemin nəticələri müəyyən edilmiş meyarlara cavab versin.

Buna görə də işdə PL/TM-ə qarşı mübarizədə daxili nəzarət sistemi mexanizmlərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi prinsiplərinin meyar və indikatorlarının müəyyənləşdirilməsi qarşıya məqsəd kimi qoyulmuşdur. Digər mühüm bir məqsəd səmərəliliyin qiymətləndirilməsi üzrə meyar və indikatorlar toplusundan istifadə əsasında daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyinin yüksəldilməsi metodlarını müəyyənləşdirməkdir. PL/TM-ə qarşı mübarizə sahəsində auditor təşkilatlarında daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyinin yüksəldilməsi metodikasının tətbiqinə dair nümunəvi prosedurların işlənilib hazırlanması da işdə qarşıya qoyulmuş əsas məqsədlərdən birini təşkil edir.

Bu "Metodik Vəsait"ın əsas vəzifələri isə aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Daxili nəzarət sisteminin qarşısında duran məqsəd və vəzifələrin yerinə yetirilməsi səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi;
2. Daxili nəzarət sistemində mövcud olan ciddi nöqsanların aşkar edilmə səviyyəsinin müəyyən edilməsi.
3. Daxili nəzarət sisteminin səmərəlilik səviyyəsinin qiymətləndirilməsi.

PL/TM üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən mühasibat uçotunun aparılması və hesabatlılığın tərtib olunmasında daxili nəzarət sisteminin öz vəzifə və funksiyalarını qiymətləndirmək məqsədilə aşağıdakıların həyata keçirilməsi vacibdir:

- Nəzarətədiçi və tənzimləyici orqanların daxili nəzarətə dair normativ aktlarına əməl olunmasının yoxlanılması;
- Rəhbərlik tərəfindən tabelikdə olan struktur bölmələrin işlərinə nəzarətin sistemətik izlənilməsi;
- Əməliyyatların qanunvericiliyə uyğun aparılması vəziyyətinin yoxlanılması;
- Struktur bölmələrdə mühasibat uçotunun aparılmasına daxili nəzarətin bölmə tərəfindən qiymətləndirməsi;
- Yüksək risk xarakterli əməliyyatların seçmə yolu ilə yoxlanılmasının vəziyyəti;
- Aşkar edilmiş nöqsan və çatışmazlıqların identifikasiyası;

- Mövcud risklər barədə məlumatların toplanması;
- Daxili nəzarətin etibarlılığının və səmərəliliyinin yüksəldilməsinə dair təkliflərin işlənilib hazırlanması;
- Aşkar edilmiş nöqsanlar barədə rəhbərliyin vaxtında məlumatlandırılması.

“Metodik Vəsait”də qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrin icrası 330 sayılı “Qiymətləndirilmiş risklərə qarşı auditorların cavab tədbirləri” BAS-nın “Nəzarət elementlərinin tətbiqinin səmərəliliyinin dəyərləndirilməsi” bölməsinin 16 və 17-ci bəndlərində aşağıda əks olunan tələblərin icrasını da auditorlar tərəfindən yerinə yetirilməsini tələb edir:

«16. Nəzarət elementlərinin səmərəli fəaliyyətini dəyərləndirən zaman auditor mahiyyəti üzrə yoxlama prosedurları əsasında aşkar edilmiş təhriflərin nəzarət vasitələrinin səmərəli işləməməsinə dəlalət edib-etməməsini dəyərləndirməlidir. Lakin mahiyyəti üzrə yoxlama prosedurları əsasında aşkar edilmiş təhriflərin olmaması testdən keçirilməkdə olan təsdiqləmə ilə bağlı nəzarətin səmərəli olmasına dair audit sübutlarını təqdim etmir.

17. Əgər auditorun etibar etmək niyyətində olduğu nəzarət vasitələrindən kənarlaşmalar aşkar edilərsə, auditor bu məsələləri və onların potensial nəticələrini dərk etmək üçün xüsusi sorğular keçirməli, habelə aşağıdakıları müəyyən etməlidir:

- (a) Yerinə yetirilmiş nəzarət testləri nəzarət vasitələrinə etibar etmək üçün müvafiq zəmin yaradırmı;
- (b) Əlavə nəzarət testləri keçirmək zərurəti varmı; yaxud
- (c) Potensial təhrif risklərini aradan qaldırmaq üçün mahiyyəti üzrə yoxlama prosedurlarından istifadə olunmasına lüzum varmı.»

III. Daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyinin göstəriciləri

Daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üzrə göstəricilərə dair əsas beynəlxalq sənəd qismində Bazel Komitəsinin 13 tövsiyəsini özündə ehtiva edən “Banklarda daxili nəzarət sistemi: Təşkilatın əsası” adlı sənəd qəbul edilmişdir. Həmin sənədə əsasən bu sənəddə əks olunan tövsiyə və prinsiplərə cavab verməyən daxili nəzarət sistemi səmərəli hesab edilə bilməz. Başqa sözlə, Bazel Komitəsinin daxili nəzarət sisteminin qurulması üzrə prinsip və tövsiyələrinə əməl edildiyi halda daxili nəzarət sistemi səmərəli hesab edilə bilər. Bazel Komitəsinin prinsipləri aşağıdakıları özündə ehtiva edir:

- Beynəlxalq pul köçürmələrinə dair ödəniş-ötürülmə məlumatları ilə bağlı lazımi ehtiyat tədbirləri və şəffaflıq;
- Banklar üçün müştərilərlə bağlı lazımi ehtiyat tədbirləri;
- Hesabların açılması və Müştəri identifikasiyası ilə bağlı ümumi rəhbərlik.

Eyni zamanda xarici audit təcrübəsində daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün digər daha konkret göstəricilərdən də istifadə edilməsi tövsiyə edilir. Bunlara misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

- Auditor təşkilatının fəaliyyətində çatışmazlıqların vaxtında aşkar edilməsi;
- Auditor təşkilatının fəaliyyət riskinin aşağı salma səviyyəsi;

- Həyata keçirilmiş nəzarət tədbirlərinin sayı;
- Əvvəllər aşkar edilmiş nöqsan və çatışmazlıqların sonradan təkrar edilməməsi;
- Auditor təşkilatında daxili nəzarətin təşkili və fəaliyyətini tənzimləyən qayda və rəqlamentlərin mövcudluğu;
- Daxili nəzarətin həqiqi və səmərəli fəaliyyətini təmin edə biləcək infrastrukturun mövcudluğu;
- Tətbiq olunan daxili nəzarət prosedurlarının risklərə müvafiqliyi və yetərli olması;
- Tələb olunan səviyyədə informasiya mübadiləsini təmin edə biləcək sistemin mövcudluğu;
- Daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyinin monitorinqi üzrə sistemin mövcudluğu və fəaliyyəti;
- Həyata keçirilən prosedurların vaxtında və düzgün sənədləşdirilməsi;
- Daxili nəzarətin müstəqilliyinin əlamətləri;
- Daxili nəzarət əməkdaşlarının səriştəlilik səviyyələri;
- Daxili nəzarətin metodik təminatının göstəricilərinin mövcudluğu;
- Daxili nəzarətin çevikliyi – xarici mühitin dəyişməsinə, yeni risklərin yaranmasına, normativ və hüquqi bazanın dəyişilməsinə adekvatlığı göstəriciləri;
- PLTM ilə əlaqədar proseslərin avtomatlaşma səviyyəsinin göstəriciləri;
- Daxili nəzarətin fəaliyyətinə çəkilən xərclər üzrə göstəricilər.

Bunlarla yanaşı daxili nəzarətin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin aşağıdakı üç qrup göstərici vasitəsi ilə müəyyənləşdirilməsi praktikasına da rast gəlinir:

- Daxili nəzarət sisteminin mövcudluğu və fəaliyyətliliyi – fəaliyyət göstərmək və aktiv olmaq qabiliyyəti;
- Nəticəlilik – uyğun nəticələr vermə qabiliyyəti;
- Səmərəlilik – eyni zamanda fəaliyyət göstərmək və nəticə vermək qabiliyyəti.

IV. Daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsi prosedurları

Xarici audit təcrübəsi göstərir ki, daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün tətbiq edilən metodika aşağıda göstərilən prosedurların vasitəsilə həyata keçirilir:

1. Daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin planlaşdırılması;
2. Belə qiymətləndirmənin aparılması üçün tələb olunan sənədlərin siyahısının müəyyənləşdirilməsi;
3. Müvafiq sorğuların daxili nəzarətə və risklərin idarə edilməsinə məsul olan struktur bölmələrə göndərilməsi;
4. Sorğulara cavab olaraq təqdim olunmuş sənədlərin ilkin təhlilinin aparılması;
5. Zəruri hallarda təşkilatın əməkdaşları və rəhbərləri ilə təkrar müsahibələrin aparılması;

6. Daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi.

Təklif olunur ki, daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin daha da keyfiyyətli aparılması üçün 5 komponent üzrə ayrı-ayrılıqda belə qiymətləndirmələr həyata keçirilsin. Mövcud metodikalar nəzərdə tutur ki, hər bir komponent üzrə cavablar “bəli” və ya “xeyr” sözləri ilə cavablandırılınsın və hər bir komponentin özünün çəkisi 1 baldan 0 bala qədər çəkiyə malik olması nəzərə alınsın.

Daxili nəzarət sistemi hesablanmış balları cəmləməli və əldə olunan cəmi maksimum mümkün ballara bölməklə komponent üzrə səmərəlilik balının faiz ifadəsində müəyyən etməlidir.

Daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyinin faiz ifadəsində yekun balının müəyyən edilməsi 5 komponent üzrə səmərəlilik ballarının orta riyazi rəqəminin tapılması yolu ilə aparılır. Əgər alt komponent törəmə və asılı müəssisənin fəaliyyətinə tətbiq oluna bilmirsə, daxili nəzarət sistemi bu meyarı komponent üzrə səmərəlilik balının hesablanmasında nəzərə almamalıdır.

Komponent	Komponent üzrə səmərəlilik balı						
Nəzarət mühiti	87%						
Risqlərin qiymətləndirilməsi	75%						
Nəzarət prosedurları	77%						
İnformasiya və onun ötürülməsi	63%						
Monitoring	54%						
Səmərəliliyin yekun balı	71%	0%	20%	40%	60%	80%	100%

Səmərəliliyin qiymətləndirilməsini apardıqdan sonra daxili nəzarət xidməti daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin nəticələri barədə hesabat tərtib edir. Öz növbəsində biznes proseslərinin sahibləri daxili nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsinin inkişafını nəzərdə tutan daxili nəzarət sisteminin davamlı təkmilləşdirilməsi tədbirlərinin planını tərtib edirlər.

Daxili nəzarətə və risklərin idarə edilməsinə bu tədbirlər planının hazırlanmasında sahibkarlara və sənədləşdirilməsinə məsul olan struktur bölməyə metodoloji yardım göstərməyə borcludurlar.

Daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə dair hesabat, habelə daxili nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirlər planının təsdiq edilməsi üçün Direktorlar Şurasına təqdim olunur.

V. Daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üsulları

Daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün müxtəlif metod və üsullardan istifadə edilir. Bu mənada ən çox yayılmış metod kimi anketləşdirmə və testlərin tətbiqini göstərmək olar. Hər bir auditor təşkilatı daxili nəzarət sisteminin qiymətləndirilməsi üzrə sorğu anketlərini müstəqil tərtib edə bilər. Eyni zamanda həmin sorğu anketləri daxili nəzarət sisteminin bütün elementlərini, uçot sistemi sahəsini və nəzarət prosedurlarını əhatə etməlidir. Məsələn, nəzarət sahəsinin qiymətləndirilməsi üçün sorğu anketlərinə aşağıdakıları daxil etmək olar:

- Təşkilatın əsas idarəetmə prinsipləri;
- Öhdəlik və səlahiyyətlərin bölgüsü;
- Kadr siyasəti;
- Müəssisənin təşkilatı fəaliyyətinin mövcud qanunvericiliyə uyğunluğu və s.

“Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə üzrə daxili nəzarət sisteminin qurulmasına və tətbiqinə dair metodik göstəriş”də PL/TM-ə qarşı mübarizə üzrə daxili nəzarət sisteminin əhəmiyyəti, əsas vəzifələri, daxili nəzarət sistemini tənzimləyən beynəlxalq aktlar, o cümlədən daxili nəzarətə dair müddəaları özündə əks etdirən Beynəlxalq Audit Standartları işin 2-ci və 3-cü bölmələrində geniş şərh olunmuşdur. Eyni zamanda PL/TM üzrə daxili nəzarət sistemini səmərəsizləşdirən səbəblər göstərilmişdir ki, bunlara da aşağıdakılar daxildir:

- ***Nəzarət vasitələrinin, o cümlədən avtomatlaşdırılmış nəzarət vasitələrinin və aralıq maliyyə hesabatına nəzarət vasitələrinin (xarici hesabatvermə tələb olunduqda) yetərli olmayan monitorinqi;***

- ***Mühasibat uçotu, daxili audit və informasiya texnologiyaları sahəsində yüksək kadr axıcılığı və səriştəsiz mütəxəssislərin cəlb edilməsi;***

- ***Səmərəsiz mühasibat uçotu və informasiya sistemləri, o cümlədən daxili nəzarətdə mühüm çatışmazlıqlar” ;***

- ***“Daxili nəzarətdə aşkar edilmiş çatışmazlıqların aradan qaldırılması üzrə vaxtında tədbirlərin görülməsindən boyun qaçırma”.***

“Metodik Vəsait”də PL/TM-ə qarşı mübarizədə auditor təşkilatlarında yol verilməsi məqsədə uyğun olmayan hərəkətlər də izah edilmişdir ki, bunlara da aşağıdakılar aiddir:

1. PL/TM-ə qarşı mübarizəyə dair işlərin aparılmasına məsul şəxs tərəfindən icranın başqa şəxsə ötürülməsi;
2. Auditor təşkilatının rəhbərliyi üçün PL/TM-ə qarşı mübarizədə daxili nəzarət sisteminin yaradılması və səmərəli fəaliyyətinə görə məsuliyyətin nəzərdə tutulmaması;
3. Auditor təşkilatında PL/TM-ə qarşı mübarizəyə dair məsul şəxsin müəyyən edilməməsi;

4. Auditor təşkilatının əməkdaşlarının PL/TM-ə qarşı mübarizəyə dair məsuliyyət və öhdəliklərinin onlara çatdırılmaması;
5. Qanunvericiliklə nəzərdə tutulan qaydada PL/TM-ə qarşı mübarizənin nəticələrinin müvafiq ünvanlara çatdırılmaması;
6. PL/TM-ə qarşı mübarizənin digər qurumlarla əlaqələndirilməməsi;
7. Sifarişçilərin eyniləşdirmə prosedurlarının və onların fəaliyyətlərinin monitorinqinin aparılmaması;
8. PL/TM üzrə risklərin qiymətləndirilməsi metodikasının və risklərin idarəetmə prosedurlarının tətbiq edilməməsi;
9. Müvafiq məlumatların saxlanılmasının təmin edilməməsi və onların məxfiliyinin pozulması;
10. İşçi heyətinin PL/TM-ə qarşı mübarizə üzrə təliminin həyata keçirilməməsi.

Anketləşmə ilə yanaşı testləşdirmənin aparılması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir ki, bunun da nəticəsində daxili nəzarət sisteminin fəaliyyətinin səmərəliliyinə dair auditor sübutu əldə etmək imkanı əldə edilir. Beynəlxalq praktikada daxili nəzarət qiymətləndirilərkən yüksək, orta və aşağı qiymət meyarlarından istifadə edilir.

Daxili nəzarət sisteminin etibarlılığını qiymətləndirmək üçün aşağıda göstərilənlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir:

- Nəzarət vasitələrinin, mühasibat və təsərrüfat sənədlərinin, ayrı-ayrı dövrlər üçün yox, tam hesabat dövrü üzrə etibarlılığın yoxlanılması;
- Bütöv dövr üzrə xas olan xüsusiyyətlərdən kəskin fərqlənən hallar üzrə yoxlamalara xüsusi diqqət yetirilməsi.

Daxili nəzarət sisteminin fəaliyyətinin səmərəliliyinin və etibarlılığının qiymətləndirilməsi auditor risklərinin real qiymətləndirilməsi və onun azaldılması nöqtəyindən mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi imkan verir ki:

- Bu sahədə yol verilmiş nöqsan və çatışmazlıqların aşkar edilməsi və bu barədə rəhbərliyin məlumatlandırılması;
- Daxili nəzarətin strateji məqsədləri ilə təşkilatın operativ məqsədləri və vəzifələri arasında koordinasiyanın təmin edilməsi;
- Risklərin idarə edilməsi və nəzarət mühiti sahəsində mədəni səviyyənin yüksəldilməsi;
- Mövcud risklər barədə məlumatların toplanması yolu ilə onların səmərəli idarə edilməsi;
- Yoxlayıcı və tənzimləyici qurumların daxili auditin və nəzarətin təşkili və fəaliyyəti üzrə normativ aktların tələblərinə əməl olunmasının təhlili;
- Daxili nəzarət sisteminin təşkilatın fəaliyyət şəraitinin dəyişkənliyinə və vaxtında və çevik reaksiyanın verilməsini;
- Yeni normativ sənədlərin hazırlanması və mövcud normalarının tətbiqinin aktualaşdırılması;

- Daxili nəzarət sisteminin komponentlərinin etibarlılığını və səmərəliliyini artırmaq üzrə təklif və tövsiyələrinin işlənilib hazırlanması;
- Daxili nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi.

VI. Auditor təşkilatlarında daxili nəzarətin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi modeli

(0 - mövcud deyil, 1-aşağı, 2 -orta, 3-yüksək)

Sıra Nəsi	Müsbət göstəricilər	Verilən müsbət bal	Mənfi göstəricilər	Verilən mənfi bal	Qeyd
A	B	C	D	E	
1	Auditor təşkilatının fəaliyyətində çatışmazlıqların vaxtında aşkar edilməsi;	2	PL/TM-ə qarşı mübarizəyə dair işlərin aparılmasına məsul şəxs tərəfindən icranın başqa şəxsə ötürülməsi;	0	
2	Auditor təşkilatının fəaliyyət riskinin aşağı salma səviyyəsi;	2	Auditor təşkilatının rəhbərliyi üçün PL/TM-ə qarşı mübarizədə daxili nəzarət sisteminin yaradılması və səmərəli fəaliyyətinə görə məsuliyyətin nəzərdə tutulmaması;	0	
3	Həyata keçirilmiş nəzarət tədbirlərinin yetərli sayı;	2	Auditor təşkilatında PL/TM-ə qarşı mübarizəyə dair məsul şəxsin müəyyən edilməməsi;	0	
4	Əvvəllər aşkar edilmiş nöqsan və çatışmazlıqların sonradan təkrar edilməməsi;	3	Auditor təşkilatının əməkdaşlarının PL/TM-ə qarşı mübarizəyə dair məsuliyyət və öhdəliklərinin onlara çatdırılmaması;	1	
5	Auditor təşkilatında	3	Qanunvericiliklə	1	

	daxili nəzarətin təşkili və fəaliyyətini tənzimləyən qayda və rəqlamentlərin mövcudluğu;		nəzərdə tutulan qaydada PL/TM-ə qarşı mübarizənin nəticələrinin müvafiq ünvanlara çatdırılmaması;		
6	Daxili nəzarətin həqiqi və səmərəli fəaliyyətini təmin edə biləcək infrastrukturun mövcudluğu;	2	PL/TM-ə qarşı mübarizənin digər qurumlarla əlaqələndirilməməsi;	1	
7	Tətbiq olunan daxili nəzarət prosedurlarının risklərə müvafiqliyi və yetərli olması;	3	Sifarişçilərin eyniləşdirmə prosedurlarının və onların fəaliyyətlərinin monitorinqinin aparılmaması;	2	
8	Tələb olunan səviyyədə informasiya mübadiləsinin təmin ediləcək sistemin mövcudluğu;	2	PL/TM üzrə risklərin qiymətləndirilməsi metodikasının və risklərin idarəetmə prosedurlarının tətbiq edilməməsi;	2	
9	Daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyinin monitorinqi üzrə sistemin mövcudluğu və fəaliyyəti;	3	Müvafiq məlumatların saxlanılmasının təmin edilməməsi və onların məxfiliyinin pozulması;	3	
10	Həyata keçirilən prosedurların vaxtında və keyfiyyətlə sənədləşdirilməsi;	2	İşçi heyətinin PL/TM-ə qarşı mübarizə üzrə təliminin həyata keçirilməməsi;	1	
11	Daxili nəzarətin müstəqillik göstəricilərinin mövcudluğu;	2	Nəzarət vasitələrinin, o cümlədən avtomatlaşdırılmış nəzarət vasitələrinin və aralıq maliyyə hesabatına nəzarət vasitələrinin (xarici hesabatvermə tələb olunduqda) yetərli olmayan monitorinqi;	0	
12	Daxili nəzarət əməkdaşlarının	3	Mühasibat uçotu, daxili audit və	0	

	səriştəlilik göstəricilərinin mövcudluğu;		informasiya texnologiyaları sahəsində yüksək kadr axıcılığı və səriştəsiz mütəxəssislərin cəlb edilməsi;		
13	Daxili nəzarətin metodik təminatının göstəriciləri;	2	Səmərəsiz mühasibat uçotu və informasiya sistemləri, o cümlədən daxili nəzarətdə mühüm çatışmazlıqlar;	0	
14	Daxili nəzarətin çeviklik – xarici mühitin dəyişməsinə, yeni risklərin yaranmasına, normativ və hüquqi bazanın dəyişilməsinə adekvatlığı göstəriciləri;	2	Daxili nəzarətdə aşkar edilmiş çatışmazlıqların aradan qaldırılması üzrə vaxtında tədbirlərin görülməsindən boyun qaçırma;	0	
15	PL\TM ilə əlaqədar proseslərin avtomatlaşma səviyyəsi göstəriciləri;	1			
16	Daxili nəzarətin fəaliyyətinə çəkilən xərclər üzrə göstəricilər.	1			
	CƏMİ	+35		-11	

Qeyd: Müsbət və mənfi göstəricilərin sayı artırıla (azaldıla) bilər.

Hesablama metodikası:

İdeal vəziyyət: $16 \times 3 = +48$ (C sütunu) çıxılsın 0 (E sütunu)

Faktiki vəziyyət :

şərti olaraq C sütunu = +35

E sütunu = -11

Cəmi 24 bal

DNS Səmərəlilik %-i = $48/24 = 50\%$

Bu modeldə daxili nəzarət sisteminin qiymətləndirilməsi bu sistemə nəzarəti həyata keçirən şəxs tərəfindən faktlar əsasında aparılır. Həm mənfi, həm də müsbət ballar “0”-dan “3”-dək müəyyən edilir.

Verilən müsbət ballar üzrə (***cədvəlin C sütunu***):

“0” bal - heç bir tədbir görülməmişdir və ya müəyyən edilməmişdir.

“1” bal - görülmüş tədbirlər qənaətləndirici səviyyədə deyil

“2” bal - orta səviyyədədir.

“3” bal - indikator üzrə göstərici ən yüksək səviyyədədir.

Verilən mənfi ballar üzrə (***cədvəlin E sütunu***):

“0” bal - mənfi hal aşkar edilməmişdir.

“1” bal - mənfi hal aşkar edilmiş, lakin aşağı səviyyədədir.

“2” bal - mənfi hal əhəmiyyətli dərəcədədir.

“3” bal - mənfi hal ciddi risk yaradır və ən yüksək səviyyədədir.

Bütövlükdə tətbiq olunan model daxili nəzarət sistemini **50%-dən aşağı** qiymətləndirirsə, bu göstərici həmin sistemin tam səmərəsizliyinə dəlalət edir.

50-75 % - sistemin səmərəli işləməsinə, lakin ciddi təkmilləşdirilmə zərurətinin olmasını göstərir.

75-100% isə sistemin səmərəli fəaliyyət göstərdiyini əks etdirir.

İdarəetmə qərarlarının tam reallaşmasının qiymətləndirilməsinin təminatı qismən də qəbul olunan daxili nəzarətin məqsədlərini nəzərə almayaraq araşdırılan problemə dar çərçivədə yanaşsaq, məlum olar ki, səmərəli daxili nəzarət göstəricilər sistemi vasitəsi ilə idarəetmə qərarlarının həyata keçirilməməsi barədə signal verməlidirlər. Məqsəddən nə qədər çox kənarlaşma aşkar olunubsa, deməli nəzarət o qədər səmərəlidir, idarəetmə isə o qədər səmərəsizdir və ya tərsinə kənarlaşma az müəyyənləşmişsə, deməli nəzarət o qədər səmərəsizdir və ya idarəetmə səmərəlidir. Ancaq həm 1-ci, həm 2-ci nəticə nöqsanlıdır. Belə ki, 1-ci halda mümkündür ki, nöqsanlar idarəetmə sisteminin yaradılması mərhələsində aşkar olunur. 2-ci halda isə nöqsanların olmaması göstərir ki, səmərəli nəzarət idarəetmənin səmərəli fəaliyyətinə dəstək vermişdir. Bu yanaşmalar sübut edir ki, nəzarətin səmərəliliyinin miqdar xarakteristikası qeyri-mükəmməldir və belə qənaətə gəlmək olur ki, bu məqsədlə keyfiyyət göstəricilərindən istifadə olunmalıdır. Daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində risklərlə işin əhəmiyyəti böyükdür. Çünki səmərəli daxili nəzarət sistemi onları minimallaşdırmalıdır. Ancaq o halda da nə birbaşa, nə də dolayı asılılıq müəyyən etmək mümkün deyil. Ona görə də risklərlə səmərəli iş indikatorunun miqdar xarakteristikasını müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Göründüyü kimi bu problemin dərin fəlsəfi məzmunu var ki, onu riyazi ifadə ilə təqdim etmək olduqca çətinidir. Amma bu demək

deyildir ki, universal formulanın və ya daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsinin universal metodikasının axtarışı ilə məşğul olmaq lazım deyil.

VII. İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. "Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
2. "Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizəyə dair 2017 – 2019-cu illər üçün Milli Fəaliyyət Planı";
3. "Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə üzrə daxili nəzarət sisteminin qurulmasına və tətbiqinə dair metodik göstəriş";
4. "Auditor xidməti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
5. "Daxili audit haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
6. "Keyfiyyətə nəzarət, audit, təhlil, digər təsdiqləmə və əlaqəli xidmətlər üzrə Beynəlxalq Standartlar Toplusu" I hissə/1-ci cild 2015;
7. Peşəkar Mühasiblərin Etika Məcəlləsi;
8. Beynəlxalq Daxili Audit Standartları;
9. 330 sayılı "Qiymətləndirilmiş risklərə qarşı auditorların cavab tədbirləri" Beynəlxalq Audit Standartı;
10. Avropa İttifaqı bazarında gedən inkişafın monitorinqi barədə 2017-ci il tarixli hesabat.

METODİK VƏSAİTİ HAZIRLAYANLAR:

**Vahid NOVRUZOV - Auditorlar Palatasının sədri, iqtisad elmləri doktoru,
professor**

Nəcəf TALIBOV - Sədrin elmi-metodik məsələlər üzrə müşaviri

Maarif ABBASOV - Auditin hüquqi təminatı və dövlət orqanları

ilə iş idarəsinin rəisi

Bəhrüzə MƏMMƏDLİ - Auditorlar Palatasının Auditin hüquqi təminatı

və dövlət orqanları ilə iş idarəsinin rəis müavini